

TERTIUM NON DATUR? ТУРЕЦЬКА АЛЬТЕРНАТИВА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В історії України 1654, 1658 чи 1667 роки символізують моменти, значення яких далеко виходить за регіональні рамки. Не хочу втягуватися до контроверсійної дискусії, чи в Європі XVII ст. існувало місце для незалежної Української держави. Але, без огляду на незалежницькі аспірації козацьких еліт, упродовж усього XVII ст. ці еліти мусили зважати на зовнішні осередки влади, серед яких провідну роль відігравали Варшава, Москва і Стамбул, меншою мірою Бахчисарай, Стокгольм, Берлін, Відень і навіть Венеція.

У російській і радянській історіографіях головною віссю історії Східної Європи XVII ст. вважалося прагнення до зближення “двох братніх народів”, поєднаних спільною релігією й традицією Київської Русі. Символічною кульмінацією цього процесу була, звісно, Переяславська рада 1654 року¹.

Польська історіографія XIX ст. мусила довго ковтати гіркий факт, що козаки не хотіли стати поляками. Тогочасні дискусії про “зраду козацьку” точилися в атмосфері зародження модерних націоналізмів і з українського, і з польського боку. Як це буває у випадку розлучень, обидві сторони звинувачували одна одну у віроломстві та злій волі. Якщо так було вже в цісарсько-королівській Галичині, то пізніші події ще менше сприяли поміркованості дослідників. Коли Софія Коссак-Шчуцька після втечі з більшовицької України опублікувала травматичні спогади під назвою “Пожежа”, логічним доповненням до її волянь стали прокльони Францішка Равіти-Гавронського на адресу давніх гайдамаків й анархічної козацької стихії. Допіру в другій поло-

¹ Аналіз образу Переяславської ради в російській історіографії містить стаття Віктора Брехуненка “Переяславська рада 1654 року в російській історіографії” // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003. – С. 605–652. Автор простежує засадничу подібність підходів російських істориків царських часів і радянської історіографії 1930–1990 рр., в якій давню візію російського великодержавництва було лише заправлено соусом марксистської теорії. Ясна річ, що в російській історіографії надібумо підходи, відлеглі від головного річища; особливо помітно це в доробку так званої “історично-правничої школи” кінця XIX – початку XX ст., а також у новітніх дискусіях, оживлених занепадом СРСР.

вині ХХ ст. польська історіографія розпочала поволі позбавлятися націоналістичних парадигм, творячи, зрештою, при нагоді нові міфи. У комуністичній Польщі смак забороненого плоду мали писання про Гадяцьку унію, скеровану проти Москви. Цю проблему кількаразово порушував Збігнев Вуйцик, а ширше розвинув Анджей Камінський, який після того, як у 1969 р. емігрував, не зазнавав цензурних обмежень. Цей автор бачив у гадяцькому порозумінні спробу створення на сході Європи громадянського суспільства. Візія давньої Речі Посполитої як добровільної поліетнічної федерації розвинута в популярній синтезі А. Камінського, де традиційний титул “Історія Польщі” було замінено заголовком “Історія Речі Посполитої багатьох народів”². Цій концепції, зрештою, дуже симпатичній, легко можна закинути перебільшений ідеалізм, так само, як і певний презентизм та анахронізм. Проте вона має своїх прихильників не лише серед польських дослідників.

І в XVII, і в ХХ ст. Переяслав і Гадяч більше конкурували як дві альтернативні візії розвитку України, одна з опертям на Москву, інша – на Варшаву. Як знаємо, в XVII ст. “не вигоріла” жодна з цих альтернатив, оскільки Україну було поділено за Андрусівським трактатом 1667 р. Російських і польських істориків, які пишуть про ті події, розділяло майже все, за одним характерним винятком: ведучи мову про можливі опції розвитку України, жоден з них серйозно не брав у розрахунок ймовірність вибору третього шляху, – а саме опертя на Стамбул. Доволі курйозним відступом від цього правила є історичний опис Поділля, виданий у 1891 р. Помпеєм Батюшковим, де надibuємо думку, що турецьке урядування в Україні, коли дивитися під кутом двох зол, виглядає все ж таки кращим за “польське суспільство, яке вмiло на руських (в оригіналі «русских». – Д. К.) землях тільки руйнувати”. Видається, опінія ця свiдчить, однак, не стiльки про прихильне ставлення автора до турків, скiльки про його вкрай негативне трактування поляків³.

Теорію “двох ворогів” українського народу відродив через 70 років харківський історик Ной Рашба. За ним, Річ Посполита та Османська імперія багато разів співпрацювали, притлумлюючи емансипаційні прагнення молдаван, татар, а особливо українців. Ця назагал не позбавлена слухності теза привела автора до висновку, що природним способом заспокоєння українських аспірацій стало поєднання з Росією. З огляду на час і місце появи статті Н. Рашби, висновок не міг бути іншим. Опираючись на російську

² Kamiński-Sulima A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795: obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin, 2000.

³ Петров Н. И. Подолія. Историческое описание / Изд. П. Н. Батюшков. – СПб., 1891. – С. 140. Автором історичного опису Поділля в цій публікації був професор Київської Духовної Академії М. Петров.

імперську традицію, доповнену цитатами з класиків марксизму, автор суворо оцінив інших сусідів України – Польщу й Туреччину. Першого з них трактував дещо м'якше, дошукуючись навіть “здорових” антифеодальних сил, які розуміли потребу спільного слов'янського фронту проти мусульманських нападників. Натомість рішуче негативної характеристики були удостоєні турки, які здійснювали, тут цитата з К. Маркса, набіги “з нелюдською жорстокістю”. Може, несвідомо Н. Рашба в такий спосіб сконструював власну есхатологію, уміщуючи сусідів України – Росію, Польщу й Туреччину – відповідно в “раю”, “чистилищі” та “пеклі” залежно від їхнього віддалення від Москви. Важко не винести враження, що такий розподіл впливав з геополітичної ситуації, яка склалася після Другої світової війни. На м'якшу в очах Н. Рашби оцінку давньої Польщі впливав її актуальний статус “братньої соціалістичної держави”, так само, як і той факт, що згадувана стаття була призначена для публікації у варшавському “Орієнталістичному огляді”⁴. Туреччина ж належала до НАТО і хоча б з цього погляду заслуговувала на суворіше потрактування. Залежність історичних оцінок від поточної політичної ситуації не є лише українською специфікою. Румунський османіст Міхай Максим згадав у недавно опублікованій статті, в яких чорних барвах подавала османське минуле румунська історіографія 1945–1965 рр. Образ цей зазнав швидкого згладження після вибуху кризи в румунсько-радянських стосунках, спричиненої змаганням між Пекіном і Москвою за душі румунських комуністів⁵.

Найпредметніше турецьким варіантом цікавилися українські історики, яких можна умовно зарахувати до “незалежницької опції”. Співчуваючи визвольним аспіраціям козацьких еліт, вони зуміли добачити ті можливості, які могло дати раціональне використання в політиці Гетьманату турецької карти, навіть ціною тимчасової відмови від повної незалежності. Можна, однак, винести враження, що навіть у найсвітліших, найвідкритіших задумах затрималися сумніви, чи реальним був у минулому “третій шлях”. Позаяк українська національна свідомість багато чого взяла від козацької традиції, а прославлений у думках герой, що нидіє в поганській неволі, надовго затримався як топос українського загального уявлення. Як турок, традиційний ворог православ'я, міг швидко перетворитися на жаданого союзника, не порушуючи при цьому з трудом будованої тотожності української нації?⁶

⁴ *Raszba N.* Z dziejów polsko-tureckich stosunków w XVI–XVII w. // *Przegląd Orientalistyczny*. – 1962. – S. 241–257.

⁵ *Maxim M.* The Ottoman Legacy in Romania // *Його ж.* Romano-Ottomanica. Essays and Documents from the Turkish Archives. – Istanbul, 2001. – S. 207–208.

⁶ Подібні сумніви висловлював Владислав Серчик у популярній біографії Петра Дорошенка, опублікованій на сторінках тижневика “Огляд” в серії “Герої наших сусідів”

Не рахуючи епізоду козацько-татарського союзу 1624 р., турецька опція з'явилася в українській політиці в часи Богдана Хмельницького. Найважливіша ж спроба реалізації цієї опції була зроблена за гетьмана Петра Дорошенка. Оцінка його гетьманату в українській історіографії становить відправний пункт для наших розважувань⁷.

“Нестор” української історіографії Михайло Грушевський не довів своєї монументальної “Історії України-Руси” до часів П. Дорошенка, але присвятив гетьманові кілька суттєвих зауваг у своєму підручнику з історії України, опублікованому в 1920 р. Там читаємо, що, “як люди довідалися, що Дорошенко піддався Туркові, багато людей від нього відкинулись. Бо люде Турків боялись і ненавиділи як бусурменів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тікати за Дніпро... Особливо то їх гнівало і страшило, що Турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім записували. Тому люде тікали від Дорошенка”⁸.

Важко не винести враження, що М. Грушевський у цій місці використав наявний стереотип, відкидаючи історичну критику (врешті-решт йому йшлося тільки про підручник!). З іншого боку, відомо, що в другій половині XVII ст. турки відмовилися від практики примусового набору до яничарів, а на прикордонних теренах взагалі ніколи її не використовували. Свавільні військові зачіпки та полювання на людей були, звісно, на порядку денному,

(Przekrój. – № 32 / 2511 (8.08.1993). – S. 14–15). Зрештою, подібні дилеми виникали не тільки в Україні. Французький публіцист П'єр Байле, який жив у часи Людовіка XIV, виправдовував традиційний французько-турецький союз, стверджуючи, що під час загрози території держави релігійні погляди мусять поступитися “рації стану”: “lorsqu'il ne s'agit point de religion, mais seulement de s'opposer à l'invasion de ses Etats, il doit être permis de se faire des alliés partout où l'on en peut rencontrer” (Цит. за: *Köpeczi B.* Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Budapest, 1983. – S. 376). З іншого боку, слід визнати, що погляди П. Байле, якого визнавали провісником просвітництва, не раз завдавали йому клопотів. Більшу частину життя він пробув на еміграції в Голландії.

⁷ У цій статті я свідомо концентрую увагу на часах П. Дорошенка, полишаючи на маргінесі перебіг зв'язків Богдана Хмельницького з Портою. Про останні існує велика література (Див.: *Prisak O.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens.* – 1953. – № 6. – S. 266–298; *його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 1993. – № 2. – С. 177–192; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина I: 1654 рік. – Львів, 1996). Про політичні передумови, які практично унеможливлювали дослідження цієї проблематики в часи СРСР, згадано останнім часом у статті Я. Федорука (*Федорук Я.* Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2006. – Т. 10/11. – С. 101–110).

⁸ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Київ, 1991. – С. 146–147.

але в цьому аспекті стандарти поведінки османської армії не відрізнялися від стандартів, які панували в європейських країнах доби Тридцятилітньої війни.

Незважаючи на травми, які викликали серед українського населення татарські напади, видається, що тогочасний образ мусульманських сусідів та життя під владою ісламу не були аж такими негативними, як хотіли пізніші історики. Через 10 років після виходу в світ підручника М. Грушевського український сходознавець Агатангел Кримський виніс на світло “клопітливий” фрагмент літопису Самійла Величка про звільнення українського ясиру в Криму під час козацького походу під орудою Івана Сірка 1675 р. На здивування визволителів бранці відмовилися повертатися з неволі, де, як констатував А. Кримський, “їм, очевидячки, краще жилося, ніж під польською або під московською владою”. Обурений І. Сірко наказав невдячних звільнених “порубати й постріляти”⁹. Можна саркастично стверджувати, що реакція радянських влад на таке порушення національної міфології нагадувала обурення І. Сірка, за давнєне на майже 300 років: за подібні висновки й підважування усталених парадигм А. Кримський у 1942 р. поплатився життям у сталінському ув’язненні.

Більшість українських дослідників писала з визнанням про політичну майстерність П. Дорошенка, за його протурецькою політикою добачала шляхетні й далекосяжні цілі. Однак, виникає враження, що політичну програму гетьмана трактовано як заздалегідь приречену на поразку. “Момент зречення Дорошенка своєї влади (1676) можна вважати крахом політичного сполучення України з Туреччиною”, – писав у 1928 р. Василь Дубровський¹⁰.

У найдокладнішій студії турецької політики Петра Дорошенка, що належить перу українського історика Дмитра Дорошенка та чеського орієнталіста Яна Рипки, читаємо, що застрявши в “зачарованому трикутнику” Москви, Польщі й Туреччини, гетьман найохочіше погодився б на протекторат Москви, якби тільки цар допоміг йому об’єднати Україну й зберіг їй автономію¹¹. Натомість стосунки П. Дорошенка з Портою характеризувала взаємна недовіра, і сам він не був до кінця переконаним прихильником турецької орієнтації¹². За авторами, український люд, обурений ставленням мусульманських

⁹ *Кримський А.* Про долю українських полоняників у Кримському ханстві // *Студії з Криму.* – Київ, 1930. – С. 14.

¹⁰ *Дубровський В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // *Східний Світ.* – 1928. – С. 174.

¹¹ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika // *Časopis Národního Musea.* – 1933. – № 107. – S. 16, 32.

¹² *Ibid.* – S. 29, 52.

військ під час їхніх чергових рейдів, розпочав проклинати П. Дорошенка, а давня популярність гетьмана змінилася ненавистю до нього¹³. Сам гетьман, бачачи, що турецький протекторат не веде до об'єднання України під його булавою, мав швидко пошкодувати про свій крок¹⁴. Не відкидаючи *a priori* обґрунтованості наведених вище оцінок, слід, однак, зазначити, що велика частина цитованих авторами джерельних згадок походить від московських агентів або від козаків, які покинули гетьманський табір і перейшли на бік Москви, як, наприклад, Яків Лизогуб.

Хіба тільки Орест Субтельний вбачав у турецькій орієнтації шанс для реальної користі: “Петро Дорошенко повністю налаштував себе з Портою на умову, що Україні гарантувалася навіть більша автономія, ніж та значна свобода, якою тішилися молдавський і валаський господарі. Цей підхід – добровільно інкорпорувати християнську землю до Оттоманської імперії – був застосований П. Дорошенком тільки тому, що давав кращий шанс для збереження становища України як окремої й справді автономної політичної одиниці”¹⁵.

Зрівняння прав козацького гетьмана зі статусом османських ленників – господарів Молдови та Валахії – виразно відбито у султанському дипломі, виданому 1 червня 1669 р. Диплом цей разом з атрибутами влади – бунчуком, булавою та хоругвою – вручив 25 серпня П. Дорошенку в Умані султанський посланець капиджибаши Алі-ага¹⁶. У 1676 р., коли гетьман відійшов від турецької орієнтації, усі ці предмети було відіслано до Москви. В оригінальному документі, який відклався в Російському державному архіві давніх актів, читаємо, що П. Дорошенко вислав посла до цесарської ласкавості, просячи зарахувати його до кола обласканих ним слуг, подібно до владців Валахії, Молдови та інших країв, які (краї. – Д. К.) перебували під опікою султана й належали до його добре пильнованих провінцій. Як володар трьох козацьких племен¹⁷ гетьман також просив прислати бунчук, булаву й хоругву, і це прохання викликало прихильність високої цесарської ласкавості¹⁸.

¹³ Ibid. – S. 25, 50.

¹⁴ Ibid. – S. 42–43.

¹⁵ Subtelny O. The Ukrainian-Crimean Treaty of 1711 // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – № 3/4. – S. 810.

¹⁶ Dorošenko D., Rypka J. Hejtmán Petr Dorošenko... – S. 25–26.

¹⁷ У турецьких джерелах містяться три назви козаків: *Sary Kamıŭ*, *Varabaŝ* і *Potkal*. Омелян Прицак ідентифікує ці поняття, як такі, що окреслюють мешканців Правобережжя, Лівобережжя і Запоріжжя (Див.: Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis... – S. 292–296).

¹⁸ *memalik-i mahruseti* “*l-mesalikimde zir-i himayet-i hüsrevaneme dahil olan Eflak ve Bogdan ve sa'ir 'ibad-i 'inayet-mu'tadým 'ydadýndan 'add olunub üç ülke hakimi olmak üzere 'avayf-i 'aliyye-i milukanemden tug ve 'alem ve sancak virilmek rica itmekle ricasý kabul-karin-i hümayunum olub* (Російський державний архів древніх актів (далі РГАДА). – Ф. 89. – Оп. 2. –

Сам тип документа, названого в турецькому тексті *берат* чи *меншур*, також наближає статус козацького гетьмана до статусу володарів Молдови та Валахії¹⁹. Аналізуючи султанські документи інвеститури, надані володарям Семигороду, Молдови та Валахії, угорський дослідник Шандор Поп дійшов висновку, що в XVI ст. документи ці були подібні. У XVII ст. володарі Семигороду надалі отримували перемирні листи (тур. *'ahdname*), аналогічні до суверенних християнських володарів, тоді як наддунайським господарям надходив звідти лише султанський *берат*, документ, який надавали османським дигнітаріям при уведенні на становище²⁰. Заміну перемирних листів бератами можна визнати за доказ зменшення суверенності обох господарів відносно Порти, водночас, однак, зміну термінології можна також витлумачити тільки як прояв османської манії величчя²¹. Аналіз союзних султанських листів, скерованих до влад Венеції та Речі Посполитої, засвідчує, що цим документам османська канцелярія також періодично силкувалася надавати форми односторонніх султанських привілеїв, званих *нішанами*. Ці спроби могли, але не мусили, корелюватися з очевидним ослабленням позиції конкретної держави супроти Порти²².

№ 36). Документ датований першою декадою місяця мухаррема 1080 А.Н. (тобто 1–10 червня 1669 р.), але в тексті надibuємо також докладнішу дату – 1 мухаррема (тур. *gurre*). У науковому обігові функціонують недокладні тогочасні переклади цього документа, які зберігаються в книгах Малоросійського приказу: а) переслані до Москви вже у 1669 р. Михайлом Ханенком (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией (далі Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. 9: 1668–1672. – С. 173–174), доступні також у перекладі на чеську Д. Дорошенка та Я. Рипки (*Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 26*); б) надіслані П. Дорошенком у 1676 р. разом з перекладами інших султанських документів (Акты ЮЗР. – СПб., 1882. – Т. 12: 1675–1676. – С. 758–759). Турецька копія цитованого документа відклалася також у стамбульському архіві (Stambul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі BOA). – Ibn'ül-Emin. – Hariciye 52). Дякую Віктору Остапчукові за те, що надав мені відповідну ксерокопію.

¹⁹ У заголовку стамбульської копії знаходимо також османський термін *нішан* (*nişan-ı şerif oldur ki*), який позначає односторонній султанський привілей (пор. мої зауваги, вміщені нижче): BOA. – Ibn'ül-Emin. – Hariciye 52.

²⁰ Papp S. Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. – Wien, 2003. – S. 140.

²¹ Міхай Максим підкреслює тяглість в османських бератах, адресованих до наддунайських господарів, формулювань, характерних для перемирних листів, що свідчить про наявність концепції двосторонніх зобов'язань, попри позірною односторонній характер цих документів (*Maxim M. An Introduction to the Juridical-Legal Foundations of the Relations between the Ottoman Empire and the Romanian Principalities // Maxim M. Romano-Ottomanica. – S. 12–13*).

²² Ширше на цю тему див.: *Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. – Leiden, 2000. – P. 8–9, 75–76*.

Статус П. Дорошенка вирізняло звільнення від данини на користь Порти, зазвичай збираної від християнських васалів. “Данин ніяких і ніякої казни забирати не буду, а замість данини служити тобі з усім Військом Запорізьким, ходити війною, де наше повеління буде”²³, – заповідав султан козацькому гетьманові. З часом, однак, можна було сподіватися накладення харачу в якійсь формі, бо ж мусульманське право вимагало збирати оплату від усіх гяурів, які живуть під опікою мусульманського володаря.

Крах турецької орієнтації зумовили не тільки суперечки в середовищі козацької еліти чи об’єктивні геополітичні чинники, але й недостатнє заангажування Порти в українські справи. Це зауважила ще півстоліття тому Христя Гілберт у своїй, на жаль, неопублікованій докторській праці²⁴. Кара Мустафа, який через кілька років вирушить на Відень і кине виклик цілій християнській Європі, навіть не пробував здобути Києва, не кажучи вже про плани підкорення Задніпров’я. Наївність українців стосовно інтенцій Порти висміювали, зрештою, не безкорисно, польські та московські дипломати²⁵.

Припускаючи, однак, що плани М. Дорошенка вдалося б реалізувати, можемо висунути кілька робочих гіпотез, дотичних політичної, релігійної та демографічно-господарської сфери:

1) Українська козацька держава з певністю могла функціонувати під протекцією Порти, зберігаючи значну автономію. Про це свідчить історія Семигороду, Молдови, Валахії і навіть маленької республіки Дубровник²⁶. При цьому перехід під турецьку протекцію не мусив означати розриву контактів із Заходом: бо ж діти молдовських бояр відвідували єзуїтські колеґіуми в

²³ Переклад другого берату з мухаррема 1080 А. Н. в: Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 757.

²⁴ *Hilbert Ch. Osteuropa 1648-1681 bei den zeitgenössischen osmanischen Historikern (Ukraine-Polen-Moskau)*. – Göttingen, 1948 (неопублікована докторська праця). – С. 84.

²⁵ Взаємне гидування Туреччини й пересторога перед мусульманським віроломством належали також до ритуалу польсько-російських переговорів, коли дипломати з обох боків намагалися не допустити, щоб суперник порозумівся з Портою. Під час переговорів з приводу мирного трактату 1686 р. російська сторона затягувала зі вступом до Священної Ліги, покликаючись на укладений мир з султаном. У відповідь послі Речі Посполитої застерегли, що “той птах (тобто султан. – Д. К.) славно співає не для того, щоб звеселити, але щоб іншого до себе звабити й заволодіти” (РГАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – № 224. – Л. 173). Сердечно дякую панові Кирилові Кочегарову за надання мені цієї цитати й згоду на долучення її до статті.

²⁶ Михайл Максим зараховує до цієї категорії також Кахетію, Імеретію та менші грузинські князівства, як і мусульманські володіння шерифа Мекки й кримського хана (див.: *Maxim M. Le statut des Pays Roumains envers la Porte ottomane aux XVIe-XVIIIe siècles // Revue Roumaine d’Histoire*. – 1985. – № 24. – S. 33; препринт у: *Maxim M. Romano-Ottomanica*. – S. 27).

Речі Посполитій, а грецькі фанаріоти закінчували італійські університети (достатньо згадати османського перекладача й неогоціанта з приводу Карловицького трактату Олександра Маврокодато, який здобув докторат з медицини в Болоньї).

Натомість мінусом турецької протекції була висока ймовірність того, що турки відведуть на території України обшири для свого безпосереднього управління, як чинили в Молдові й Семигороді, утворюючи Бендерський санджак і Варадський еялет. Подібну роль в українському варіанті відігравав, зрештою, Кам'янецький еялет, до якого турки прилучили навіть спірний Могилів, наданий П. Дорошенкові в пожиттєве володіння²⁷. Важко також було сподіватися, що Річ Посполита та Москва легко відмовилися б від володіння українськими землями. Внаслідок тривалої прикордонної війни в районі Чорткова, Білої Церкви і Чернігова правдоподібно виникли б нові Дикі Поля; процес спустошення територій вздовж нових міждержавних кордонів відбувався, зрештою, на Поділлі, про що свідчить аналіз турецького *дефтеру мұфассал* Кам'янецького еялету²⁸.

2) Перехід під владу султана міг потягнути за собою зміцнення позицій Української Православної Церкви порівняно з її становищем у Речі Посполитій. Турки віддавна вмели розігрувати суспільно-релігійні антипатії між венеційською католицькою шляхтою і православними грецькими селянами в заморських володіннях Сереніссіми, внаслідок чого значна частина греків сприяла султанським військам під час кампанії на Кіпрі, Криті і в Морєї²⁹. У першій половині XVII ст. Порта, попри протести католицьких монархів Франції і Польщі, віддала православним ключі від Гробу Господнього в Єрусалимі³⁰. Після оволодіння Критом, де понад чотири століття панували католики, турки відродили тамтешню

²⁷ Про турецько-козацький конфлікт через Могилів у 1672–1673 рр. див.: *Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699.* – Warszawa, 1994. – S. 68.

²⁸ Див. карту “Kučmans’kyj Tatar Trail within Podolia” в: *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice* / Pub. D. Kołodziejczyk. – Cambridge, Kyiv, 2004. – Pt. I після S. 672. Крім спустошень обабіч кучманського шляху, виразно помітно пояс спустошень, поставий після 1672 р. вздовж нового кордону Речі Посполитої та Османської імперії, який тягнувся по давньому кордону Поділля з Руським та Волинським воєводствами.

²⁹ Аналогічним кроком була підтримка Портою угорських протестантів Імре Тьокьолі проти католицьких Габсбургів. Про цю проблематику див., серед іншого, цитовану вище (поклик № 6) монографію Белі Кьопеці *Staatsräson und christliche Solidarität...*

³⁰ Проблему повернення католикам ключів безрезультатно порушували у Стамбулі польські послы Войцех Мясковський (1640) та Ян Гнінський (1677–1678).

православну митрополію³¹. Підтримка православ'я супроти католицизму простежується також у перших кроках османської адміністрації Поділля³². У 1681 р. константинопольський патріарх Яків висвятив православного митрополита Кам'янця Панкратія. Новоутворена малоросійська єпархія (грецькою *Μικρα Ρωσία*) отримала привілей екзархату й підлягала безпосередньо Константинополю³³. Подібно як на Криті, константинопольський патріарх співпрацював тут з османськими владами: в обох випадках їхня спільна мета полягала в тому, щоб набути впливу серед нових православних підданих й відгородити останніх від давніх католицьких зверхників³⁴.

Для української духовної ієрархії “турецька опція” могла також стати привабливою альтернативою порівняно з “московською опцією”. Беручи до уваги наростання підпорядкованості Церкви в Росії царському трону Олексія Михайловича та Петра I, хто знає, чи Українська Церква не зберегла б ширшої автономії в Османській імперії, подібно до Константинопольського патріархату, який користувався численними привілеями. І тут, однак, знову наштовхуємося на проблему недостатнього заангажування Порти в українські справи. Уже в 1685 р. під час турецько-російських переговорів, мета яких полягала в тому, щоб стримати Росію від вступу до Священної Ліги, Порта схилила константинопольського патріарха до зречення зі своєї зверхності над Києвом на користь Москви³⁵. *De facto* це

³¹ *Adıyeke Nükhet, Adıyeke Nuri, Balta Evangelia. The poll tax in the years of the Cretan war. Symbol of submission and mechanisms of avoidance // ΘΗΣΑΥΡΙΣΜΑΤΑ. – 2001. – № 31. – S. 330.*

³² Зокрема, після перетворення найбільших кам'янецьких святинь на мечеті русинам було залишено 3 церкви, а полякам і вірменам тільки по одній, хоча перед турецьким нападом чисельність двох останніх громад перевищувала в місті кількість русинів (див.: *Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. – S. 70, 199).*

³³ *Скочиляс І. Територіяльне розміщення організаційних структур Галицької (Львівської) православної єпархії на Поділлі // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 2004. – С. 436–437. Див. також: *Andrusiak M. Józef Szumlański. Pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny. – Lwów, 1934. – P. 93. Грецький оригінал патріаршого привілею видав А. Петрушевич в: Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси. – Львов, 1868. – С. 51–55. Після Другої світової війни документ патріарха вважали втраченим. Але нещодавно його виявили в Києві у фонді А. Шептицького (Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського. – Ф. 18. – № 121). Хотів би висловити щирю подяку Ігореві Скочилясу та Ярославів Федоруку за цю інформацію, як і за те, що надав мені копію оригіналу.**

³⁴ За Ігорем Скочилясом, власне протурецька постава екуменічного патріарха Якова (1679–1682) схилила озлобленого львівського владику Йосифа Шумлянського, до єпархії якого в “польські часи” належало Поділля, перейти до унії (Див.: *Скочиляс І. Територіяльне розміщення... – С. 438).*

³⁵ *Koźęgarov K. Początek wojny polsko-tureckiej a stosunki polsko-rosyjskie w pierwszej połowie roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. – 2005. – № 112. – S. 75.*

означало ліквідацію кам'янецького екзархату (Панкратій, однак, урядував аж до 1690 р.)³⁶. Зрештою, цей акт не приніс Порті сподіваних вигод, бо Росія в 1686 р. все одно приєдналася до Ліги. Слід тут підкреслити, що власне тоді, коли вирішувалася проблема Подільського екзархату, виснажлива війна на Балканах принесла османам першу поважну кризу лояльності з боку православних підданих: селянське повстання в Болгарії (1688), а також перенесення резиденції сербського патріарха з Печ до Карловиць під владу Габсбургів (1690)³⁷. Це не був сприятливий момент для реалізації планів подальшої експансії.

3) Поширення на Україну султанського патронату могло погамувати демографічні втрати, спричинені на її території чорноморською торгівлею невільниками. Побіжне зіставлення підрахунків О. Новосельського, М. Горна, Х. Інальчика, Я. Дашкевича, а також перемиського дослідника Анджея Гліви дозволяє констатувати, що в XVI–XVII ст. через Чорне море було перевезено близько 2 млн невільників, тобто більше, ніж у ті часи втратила Африка внаслідок трансатлантичної торгівлі³⁸. Однак підважує виголошену вище тезу той факт, що чорноморська торгівля невільниками й так добігала кінця, а татарські набіги майже цілковито припиняються після підписання Карловицького миру.

Входження до орбіти османських впливів могло дати українським землям як економічні вигоди, так і загрози. До вигод слід зарахувати можливу участь у середземноморській торгівлі. Також варто було сподіватися швидкого поширення в Україні нових рослин – тютюну, кавунів і особливо кукурудзи, яка до того часу вже прижилася на Балканах під назвою “турецької пшениці”³⁹. До загроз можна віднести ймовірне зростання фіскального тягаря на користь Порти. Богдан Мурgesку показав, як такі обтяження схиляли вільних молдовських і валаських селян полишати землі чи шукати опіки в боярських і церковних маєтках, чим провокували некорисні соціальні зміни та збільшення чисельності залежного населення⁴⁰.

³⁶ *Скочиляс І.* Територіяльне розміщення... – С. 437.

³⁷ Про зміни в поставах християнських підданих Порти я писав недавно у статті “The ‘Turkish yoke’ revisited: the Ottoman non-Muslim subjects between loyalty, alienation, and riot” // *Acta Poloniae Historica*. – 2006. – № 93. – С. 177–195.

³⁸ На цю тему ширше пишу в статті “Slave hunting and slave redemption as a business enterprise: the northern Black Sea region in the sixteenth to seventeenth centuries” // *The Ottomans and Trade / Pub. E. Boyar, K. Fleet*. – *Oriente Moderno* XXV n. s. (LXXXVI). – 2006. – № 1. – Roma, 2006. – С. 149–159.

³⁹ *Maxim M.* The Ottoman Legacy in Romania. – С. 211.

⁴⁰ *Murgescu B.* The ‘modernization’ of the Romanian Principalities during the 16th–17th centuries: patterns, distortions, prospects // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych / Pub. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala*. – Warszawa, 1999. – С. 178–179.

Демонізація турецького володарювання та звинувачення турків у теперішній відсталості колишніх османських провінцій донедавна належали до канону націоналістичних історіографій балканських і навіть арабських країн. Часто забували, що популярне гасло “хвора людина з-над Босфору” викуване було в ХІХ ст. не безстороннім ученим, а царем Росії Миколою І. Подання противника як не здатного до життя і через це приреченого на знищення, мало обґрунтовувати російську експансію. Аналіз текстів немусульманських авторів, які з’явилися в Османській імперії упродовж кількох років, уявляє значний ступінь визнання влади султана й навіть легітимізації останньої. У записках грецького духовного Синадіноса, який жив у ХVІІ ст. в македонському Серресі, султана подано під грецьким титулом βασιλεύς⁴¹. У тому ж столітті вірменський духовний з Кафи Хачатур називає турецького пашу “чоловіком гарної натури”, а його спадкоємця “приятелем нашого міста”⁴². Валаський боярин і хроніст Раду Попеску, який писав на зламі ХVІ–ХVІІ ст., навіть зробив спробу легітимізації турецьких прав на Константинополь, виводячи османську династію від Комнінів⁴³.

Проте, з іншого боку, не підлягає сумніву, що ісламська цивілізація переживала у згадані часи кризи, віддалені наслідки якої відчужаються донині. Дуже сумнівно, що Україна могла б черпати зі Стамбула живильні імпульси, які б значною мірою стимулювали її розвиток. Слабка урбанізація самої імперії, низький рівень грамотності, запізнене впровадження книгодрукування не надихали на оптимістичні прогнози. Парадоксально, але власна відсталість Османської імперії могла сприяти зміцненню окремішності української мови й культури, якби Україна залишалася під пануванням султана. Праці Юджіна Вебера і Петера Сахлінса – дослідників націєтворчих процесів у новочасній Франції – унаочнили роль упроваджуваних державою уніфікації, централізації і модернізації, внаслідок яких на зламі ХІХ ст. бретонські й провансальські селяни перетворилися на французів⁴⁴. Натомість досягти подібного модернізаційного результату не змогли іспанські влади в Мадриді, через

⁴¹ *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)* / Pub. P. Odorico, S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmézas. – Paris, 1996. – S. 43.

⁴² *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* / Pub. E. Schütz // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1975. – № 29. – S. 140, 149.

⁴³ *Popescu Vornicul R. Istoriile domnilor Țării Românești* / Ed. C. Grecescu. – București, 1963. – S. 6–7. Дякую Богданові Мурджеску за те, що звернув мою увагу на цей фрагмент.

⁴⁴ Пор. характерну назву праці Ю. Вебера: *Weber E. Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870–1914*. – London, 1977.

що сьогодні на південному боці Піренеїв чуємо каталонську мову, а не кастильську⁴⁵.

Останні 200 років історії Європи засвідчили, які наслідки може дати фетишизація мови й нації. Знаємо також, що теперішній вигляд мовно-етнічної карти континенту вирішили численні, іноді випадкові чинники. Можна при цьому дискутувати – чи збереження кожного діалекту і кожної етнічної групи мусимо трактувати як іманентне добро. Часто *notabene* діячі, які змагаються за самостійність власної нації проти більших і сильніших сусідів, засвідчували повний брак розуміння спроб виокремити зі “своїх” націй чергових “уявнених спільнот” (див. на долю українських лемків чи польських кашубів). Якщо, однак, сьогодні визнаємо окремі українську мову й українську культуру за тяглі вартості, які збагачують європейську культуру, то слід сказати, що найбільшою загрозою для їхньої окремішності було злиття з російською культурою. Це впливало не з якоїсь демонічної жадоби Московської держави, а власне з мовної близькості та спільної релігії, які покращували в ХІХ ст. процес перетворення, перефразовуючи С. Вебера, “селян в росіян”.

У цьому контексті теоретичну “турецьку опцію” можна визнати за набагато безпечнішу для збереження української тотожності. Відмінність північних в Османській імперії релігії та мови просто не сприяла масовій асиміляції мешканців України. Достатньо, зрештою, одного прикладу: попри багатовікове османське володарювання, на вулицях Софії чи Тірани (не згадуючи вже Бухареста) ніколи не панувала турецька мова.

Крах політичних планів П. Дорошенка призвів до того, що сьогодні не можемо перевірити наведених вище гіпотез. Перемога в змаганнях за Україну випала Росії. Якийсь час козацтво ще могло лавірувати між Росією, Польщею, Швецією і Туреччиною, найкращим прикладом чого є долі І. Мазепи та П. Орлика. Навіть проросійський Іван Самойлович мав політичну користь з посередництва між Москвою і Стамбулом. Його посланець Семен Ракович відіграв важливу роль у бахчисарайських переговорах 1681 р. На виразне бажання кримського хана московський проект розмежування було записано тоді українською мовою (в джерелі на *белорусскомъ*), а не, як могли б сподіватися, російською⁴⁶. Однак вже трактат Гримультівського дуже обмежив Батурину

⁴⁵ *Sahlins P.* Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees. – Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1989.

⁴⁶ Список съ статейнаго списка Великаго Государя Его Царскаго Величества посланниковъ: стольника и полковника и наместника переяславскаго Василья Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова... // Записки Одесскаго общества истории и древностей. – Одесса, 1850. – Т. 2. – С. 623.

можливості для самостійної зовнішньої політики⁴⁷. Якщо козаки розраховували, що через союз з Москвою здобудуть поважний вплив на її зовнішню політику, то швидко мали розчаруватися. Через сто років подібними мареннями житимуться поляки, бачачи князя Адама Чарторийського на чолі дипломатії імперії Романових. Ці надії можна засвідчити популярним анекдотом про хвоста, який мислить, що помагає псом. Показово, що у світі до сьогодні бачимо політиків, які вірять у можливість рівноправних союзів між нерівноправними партнерами. Шкода, але як історичний досвід, так і поточні спостереження вчать, що хвости рідко коли махають псами.

Переклад з польської Віктора Брехуненка

⁴⁷ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 2 (1676–1688). – С. 774–775.